

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том

Алматы
«Қазақ университеті»
2016

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

А 13

*Баспаға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология,
өдебиеттану және әлем тілдері факультетінің Ғылыми кеңесі және
Редакциялық-баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(№1 хаттама 6 қараша 2015 жыл)
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті жанындағы
Абай ғылыми-зерттеу институтында дайындалған*

ҒЫЛЫМИ-РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Ж. Дәдебаев (төраға), Ө. Әбдиманұлы, З. Бисенғали, Т. Есембеков,
А. Жақсылықов, Қ. Мәдібаева, Ж. Молдабеков, З. Сейітжанов, Ө. Тарақ,
А. Темірболатова, Ж. Тілепов, Р. Тұрысбек, П. Бисенбаев (хатшылар тобының
жетекшісі), И. Әзімбаева (жауапты хатшы), Ө. Жапарова (хатшы)

Пікір жазған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ө. Тарақ**

Жалпы редакциясын басқарған

филология ғылымдарының докторы, профессор **Ж. Дәдебаев**

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:

П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүреділ

Жауапты редактор

филология ғылымдарының докторы, профессор **З. Бисенғали**

А 13 Абайтану. Таңдамалы еңбектер. VI том. Ойлар мен толғаныстар /
құраст., түсінік. жазғ.: П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүр-
әділ; жауапты ред. З. Бисенғали; жалпы ред. басқ. Ж. Дәдебаев.
– Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 299 б.

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

Абайтану ғылымы бойынша жарық көріп отырған таңдамалы еңбектер басылымы Қазақстан Респуб-
ликасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Абай туралы сөз» топқауымен ашылған. Алтыншы
томға абайтану саласында тәуелсіздік тұсында жарық көрген таңдамалы еңбектер арнайы топтастырылған.

Кітап орта мектептің жоғары сынып оқушылары мен жоғары мектепте білім алушы жастарға, ғылым мен
білім, мәдениет мамандарына, мемлекет қызметкерлеріне, сондай-ақ қалың көпшілікке арналған.

Том елдің ынтымағы мен бірлігінің нығаюына, интеллектуалдық әлеуетінің артуына, қоғамдық сананың
дамуына қызмет етеді.

Том 3979/ГФ4 – «Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасын пәнаралық зерттеу» бағдарламасы
аясында дайындалып, жарық көріп отыр.

ӨОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3(5Қаз)

ISBN 978-601-04-1617-8 (ортак)

ISBN 978-601-04-1680-2 (VI том)

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы

Абай ғылыми-зерттеу институты, 2016

АБАЙ – АДАМЗАТҚА ОРТАҚ ТҮЛҒА

*ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы
комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы
2 қарашада сөйлеген сөзі.*

Құрметті төраға мырза! Құрметті ханымдар мен мырзалар!

Бүгін ЮНЕСКО Бас конференциясының Бірінші комиссиясы күн тәртібіндегі ең бір игілікті мәселелерді – мәдениет және оны сақтап қалу проблемаларын талқылап отыр. Бұл проблемалардың қатарында халықтардың аса көрнекті өкілдерінің, тарихи оқиғалардың ұмытылмастай есте қаларлық және мерекелік күндерін атап өту де бар.

Мен мәдениет жөніндегі жобалар мен ұмытылмастай есте қаларлық күндерді, 1994-1995 жылдары мерекелеу жөніндегі жобаның талқыланып отырғанын барынша құптаймын.

Комиссияның күн тәртібіне енгізілген айтулы күндер халықтардың осы заманғы мәдениеті мен әлемдік өркениеті үшін ерекше маңызды болады деп батыл мәлімдей аламын. ЮНЕСКО-ның ол күндерді атап өтуге қатысуы адамзаттың аса көрнекті перзенттерінің есімдерін олардың өздерінің ұлттық шеңберлерінен тыс жерлерге танытады, халықтардың мәдени және рухани мүдделерін бұрынғыдан да берік ұштастырады.

Ханымдар мен мырзалар, міне, сондықтан да мен Сіздердің жемісті жұмыс істеулеріңізге шын жүректен ізгі тілек білдіремін. Сіздер түрлі Үкіметтер мен Мемлекеттердің мерекелі де мерейлі күндер жөніндегі ұсыныстарына қолдау білдіру арқылы халықтардың рухани жағынан қайта өрлеуіне қолғабыс етесіздер, ұлан-асыр әлемдік мәдениетке демеу бола аласыздар.

Қысқаша хабарлама жасар алдында мен Сіздерге Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың шын жүректен шыққан алғысқа толы сәлемін жеткізуді өзімнің абыройлы борышым деп білемін. Ол кісі 1995 жылы тойланатын мерекелі күндердің тізіміне, қазақтың ұлы ақыны, ойшыл фило-

софы, адамгершілік туын жоғары көтерген ізгі ниетті перзенті – Абай Құнанбаевтың туғанына 150 жыл толуын мерекелеуді де енгізу жөнінде, өзінің Бас конференциясында мәселе қарауды мүмкін деп тапқаны үшін ЮНЕСКО-ға терең алғыс сезімін білдіреді. ЮНЕСКО-ның бұл әрекеті бізді тәуелсіздік жолына жаңа түскен жас мемлекеттерге деген ізгі қамқорлықтың және бір көрінісіне куә етіп отыр.

Бір кезде ұлы Гете айтқандай: «Ақынды жете танып білу үшін оның туып-өскен Отанын аралап көру керек» деп, осы бір өсиетті басшылыққа ала отырып, менің сіздерге Абай Құнанбаев туралы қысқаша болса да деректер бере кеткім келіп тұр.

Қазақ халқы үшін Абай бейнесі – рухани кемеңгердің, еркін ойшылдың, білім мен бостандық жолындағы қажымас күрескердің бейнесі. Абайдың өмір сүрген және шығармаларын жазған кезі патшалы Ресей Қазақстанның кең-байтақ аумағын отарлауды аяқтауға кіріскен кезбен тұспа-тұс келді. XIX ғасырдың 20 жылдарының бас кезінде Ресей самодержавиесі қазақтың ұшықиыры жоқ кең даласындағы ұлттық басқару жүйесін жойды, оларды жекелеген округтерге бөліп жіберді де, тікелей патша әкімшілігіне бағынышты етіп қойды. Сөйтіп, орыс шаруаларын қазақтың ең құнарлы, табиғаты қолайлы аймақтарына жаппай көшіру басталды. Осы бір зорлық-зомбылықпен жүргізілген әрекеттер қазақ халқының өз ішінде жүріп жатқан қоғамдық саяси үдерістерге мейлінше қарама-қарсы ықпалын тигізді. Абайдың осындай қарама-қайшылығы мол оқиғалардың қалың ортасында өсіп-жетілуіне тура келді.

Арабша-парсыша сауатын бала кезінен бастап ерте ашқан Абай, ежелден келе жатқан осы тілдердің әдеби негізін тез әрі ойдағыдай меңгерді. Жас Абай сонымен қатар орыс тілін де оқып үйренді, ол арқылы Сократ, Платон, Аристотельдерден бастап Спиноза мен Спенсерге дейінгі аса көрнекті ойшылдар философиялық трактаттарының мән-мағынасын терең түсінді. Ол Дарвиннің іліміне де ден қойды. Жылдар жылжып өткен сайын Абайдың философиялық көзқарасы қалыптасып, неғұрлым айқындала түсті.

Абайтану ілімінің негізін қалаушы, көптомдық «Абай жолы» атты тамаша тарихи романның авторы, заманымыздың заңғар

жазушысы, шығармаларын француз тіліне есімі есімізден шықпайтын Луи Арагон аударған Мұхтар Әуезов Абайдың сирек кездесетін тамаша талантының үш түрлі нәрлі арнасын атап көрсеткен болатын.

Оның біріншісі – өзінің туған халқының сарқылмас фольклорлық байлығы бар ауыз әдебиетіндегі поэтикалық мол қазынасы.

Екінші нәрлі арна – шығыс поэзиясының алтын қазынасынан бастау алады. Абай, Фирдоуси, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули сияқты мәңгі жасайтын классиктердің бай тәжірибесін өзіндік шығармашылық тәсілмен меңгерді.

Үшінші нәрлі арна – орыс әдебиеті және ол арқылы бүкіл Батыс Еуропа әдебиеті болды. Ақынның батыс елдері классиктерінің мол мұрасына ден қою фактісінің өзі орасан зор тарихи рөл атқарды.

Абай шығармашылығы дегеніміз – қазақтың халық поэзиясының шығыстың классикалық әдебиетінің, орыс және Батыс Еуропа мәдениетінің ғажайып жиынтығы. Абайдың ұлттық ақын ретіндегі талантының өзіндік болмысы мынадан айқын көрінеді: әлгі нәрлі арналардың ешқайсысы да оның жеке өзінің бойындағы дарын ерекшелігін танытуына тосқауыл бола алмады. Абай шығармашылығында жасанды түрде сырттан енгізілген ешқандай ерекшелік белгісі жоқ. Ол суреткер ретінде дара тұлға және ойшыл ретінде өзінше бөлек. Абай сегіз қырлы, бір сырлы. Ол – ең алдымен ақын. Оның поэтикалық мұрасы дегеніміз – көркем туындының сарқылмас мол бастауы. Оның поэзиясы – сөз бостандығына, ой еркіндігіне, жалпы адамзаттық мәдениет қазыналарына құлшына жол салудың үлгісі. Абай өз халқының рухани мәдениетін шексіз байытты. Ол қазақ халқының одан әрі дамуы үшін аса қажет болған қозғаушы күшке айналды. Абай шығармашылығының жаңашылдығы да, міне, осында. Ол жаңа тұрпатты мәдениеттің бастаушысы болды. Мұның өзі оның қалдырған мұрасының әрқашан құндылығын көрсетеді. Абай поэзиясының түпнұсқасы өзінің мейлінше ұлттық ерекшелігімен дараланады. Сонымен қатар ұлттық тар шеңберден шыға алмай қалуға төзбейтіндігімен, мейлінше нәзік эстетикалық сезімімен, барынша бай және өзіндік ою-орнегі мол кестелі тілімен, адам

жанының ең бір нәзік сезімдерін ғажайып шеберлікпен дәл бере білуімен таң қалдырады.

Абайдың жекелеген шығармалары әр жылдары ағылшын, неміс, қытай, араб, чех, моңғол тілдеріне, басқа да тілдерге, соның ішінде бұрынғы КСРО халықтарының көптеген тілдеріне аударылып жатса да, зор өкінішке орай, Абай творчествосы шеберлігі мол маман аудармашылардың жеткіліксіздігінен, сондай-ақ халықтар арасындағы өзара мәдени алмасулардың болмай келгендігінен дүниежүзі оқырмандарының игілігіне айнала алмады. ЮНЕСКО-ның бүгінгі таңда Абай Құнанбаевты жете тануы бұл тосқауылды алып тастауға, сөйтіп, дүниежүзінің көптеген халықтарының Абай творчествосына жаңаша ден қоятынына көмектеседі деп кәміл сенемін.

Абай әдеби аудармашы ретінде де алдына жан салған жоқ, ол ұлттық мәдениеттердің бір-біріне өзара ықпал етуіне және бірін-бірі байытуына алғаш рет жол салды. Пушкин мен Лермонтовтың, олар арқылы Байронның, Гетенің, Шиллердің және Мицкевичтің туындыларынан жасаған аудармалары біздің ұлттық көркемсөзіміздің алтын қорына мәңгілік енді.

Абайдың суреткер ретіндегі сан қырлы дарыны арасында оның сазгерлік таланты да ерекше орын алады. Мұның өзі оның поэтикалық дарынына әбден лайық. Ол өзінен кейінгі ұрпаққа ондаған ғажайып ән, романс қалдырды. Қазір олар шын мәніндегі халықтық қазынаға айналып, әрбір отбасында шырқалады.

Құрметті ханымдар мен мырзалар!

Құрметті Төраға мырза!

Біздің жас мемлекетіміздің қазіргі өмірінде Абайдың қаншалықты зор маңыз алатынын асыра бағалау мүмкін емес. Абай әлемі – біз үшін рухани мәдениеттің мол қазынасы ғана емес, ол – ең алдымен өміріміздің кең тынысты тарихи келбеті, рухани дара белгісі, осы заманғы көрінісі.

Абай мұрасы – сарқылмайтын мол қазына: Абайсыз қазақтардың философиялық та, тарихи да, этикалық ақыл-ой дүниесін көзге елестету мүмкін емес. Ағылшындар үшін Шекспир, француздар үшін Бальзак, орыстар үшін Пушкин қандай болса, біз үшін Абай да тап сондай, ол ұлттық рухымыздың өзін-

дік жиынтығы, орасан зор мақтаныш етер тұлға болып табылады. Мұндай талант иелерінің туындылары дүние жүзі жұртшылығының ортақ игілігіне айналуы тиіс. Міне, сондықтан да Қазақстан Республикасы ЮНЕСКО-ның 1995 жылға арналған ұмытылмастай айтулы даталар күнтізбесіне Абай Құнанбаевтың туғанына 150 жыл толуын енгізу жөнінде ұсыныс жасап отыр.

Біздің бұл ұсынысымыз Бас директор Федерико Майор мырзаның тарабынан, ЮНЕСКО Атқару Комитетінің 141-сессиясы тарабынан 1993 жылғы 7 мамырда қолдау тапты. Бұл ұсынысты қолдайтынын Германия Федерациялық Республикасының, Ресейдің, Өзбекстанның, Беларусьтің, Италияның, Түркияның, Украинаның, Болгарияның, Арменияның, Қытайдың делегациялары да білдірді.

Құрметті ханымдар мен мырзалар!

Қазақстан – ЮНЕСКО-ның жас мүшелерінің бірі. ЮНЕСКО мүшелерінің біздің ұсынысымызды қолдауы – біздің халқымызды рухани жаңа деңгейге сөзсіз көтереді және мұның өзі халқымыздың көпғасырлық тарихындағы алғашқы қуанышты жағдай. Өйткені, жүздеген жылдар бойы отарлық езгінің астында қорлық көріп келген халықтың адамгершілік туын биік ұстаған аса көрнекті өкілі адамгершілік ізгі ниетті халықаралық ұйым тарапынан танылып отыр. Абай Құнанбаев – дүниежүзілік қауымдастықтың тануына әбден лайық.

Қазақстан Республикасының Президенті мен Үкіметі атынан мен жаңа тұрпатты мәдениеттің негізін қалаушы, сол арқылы өз мұрасын мәңгілік қымбат қазынаға айналдырған Абайдың алдағы мерекесі жоғары дәрежеде лайықты өткізілетін болады деп сіздерді кәміл сендіре аламын. Бұл мерекеге ЮНЕСКО-ның қатысуы мемлекеттер арасында мәдениет саласындағы ынтымақтастықты одан әрі дамытуға қызмет етеді, әлем жұртшылығына дүниежүзілік өркениеттің осы уақытқа дейін белгісіз болып келген жаңа беттерін ашатын болады.

Ынта қойып тыңдағандарыңызға рақмет!

ТҮСІНІКТЕР

1. Тасмағамбетов И.Н. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы. Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясының Абайдың 150 жылдығына арнап өткізген мерекелік сессиясының ашылуындағы сөз. 1995 жыл 8 тамыз // Баспасөз бетінде жарияланған: Абай туралы сөз. – Алматы, 1996. – 25-29-беттер; Абай институтының вебсайты.
2. Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға. ЮНЕСКО-ның мәдениет саласындағы комиссиясы мәжілісінде 1993 жылғы 2 қарашада сөйлеген сөзі // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1993. – қараша; Сұлтанов Қ. Серпінді кезең. – Астана: Елорда, 2005. – 6-11-беттер; Абай институтының вебсайты.
3. Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе? // Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 2008. – 26 қараша; Жолдасбеков М. Жеті томдық шығармалар жинағы. 4-том. Асылдарым. Эсселер. Ойлар. Тебіреністер. – Астана: Күлтегін, 2012. – 55-74-беттер; Абай институтының вебсайты.
4. Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абдрахманов С. Төлума мен телума (зерттеу). – Астана: Елорда, 2007. – 171-202-беттер; Абай институтының вебсайты.
5. Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем. Баспасөз бетінде жарияланған: Нәрібаев К. Тұлғаларға тағзым. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ «Ұлағат» баспасы, 2012. – 50-52-беттер; Абай институтының вебсайты.
6. Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па? Баспасөз бетінде жарияланған: Жұмаділов Қ. Он екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазығұрт, 2005. – 12-том. – 289-296-беттер; Абай институтының вебсайты.
7. Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында. Баспасөз бетінде жарияланған: Ысқақбай М. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – V том. – 285-307-беттер (мақаланың «Шеберлік асуында» деп аталатын екінші бөлімі берілді); Абай институтының вебсайты.
8. Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы. Баспасөз бетінде жарияланған: Жарықбаев Қ. Абай – қазақ халқының ұлы ағартушысы. – Абай институтының вебсайты.
9. Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және қазіргі заман: зерттеулер жинағы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 99-111-беттер; Абай институтының вебсайты.
10. Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 2005. – 99-112-беттер; Абай институтының вебсайты.

11. Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай және ұлттық идея. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары / құрастырғандар: Т. Өлібек, А. Сейітова. – Алматы: М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, 2005. – 65-71-беттер; Абай институтының вебсайты.
12. Көбесов А. Өл-Фараби мен Абай. Баспасөз бетінде жарияланған: Көбесов А. Өл-Фараби мен Абайды қатар оқығанда: Зерттеу еңбек. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 58 б.; Абай институтының вебсайты.
13. Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі. Баспасөз бетінде жарияланған: Нұрғали Р. Сырлы сөз. Әдеби сын, зерттеу. – Алматы: Жазушы, 2000. – 340-360-беттер; Абай институтының вебсайты.
14. Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс. Баспасөз бетінде жарияланған: Егемен Қазақстан. – 1995. – 29 наурыз; Абай институтының вебсайты.
15. Досжан Д. Ақылдың қыры. Баспасөз бетінде жарияланған: Досжан Дүкенбай. Шығармалары. IV томдық. – Астана: Фолиант, 2008. – 3-том. – 380-395-беттер; Абай институтының вебсайты.
16. Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы. Баспасөз бетінде жарияланған: Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану (мұғалімдерге көмекші құрал). – Алматы: Мектеп, 1968 (кітаптың осы тақырыппен аталған бөлімі берілді). Абай институтының вебсайты.
17. Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2010. – № 1. – 30-37-беттер; Абай институтының вебсайты.
18. Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі // Абай институтының хабаршысы. – 2010. – №5. – 73-75-беттер; Абай институтының вебсайты.
19. Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер. Баспасөз бетінде жарияланған: Абай. – 2005. – №1. – 42-47-беттер; Абай институтының вебсайты.

МАЗМҰНЫ

Тасмағамбетов И. Абай – пікіріміздің пірі, рухымыздың туы.....	3
Сұлтанов Қ. Абай – адамзатқа ортақ тұлға.....	9
Жолдасбеков М. Абайша сүйіп, Абайша күйіп жүрміз бе?	14
Абдрахманов С. Абайдың аударма лирикасы	36
Нәрібаев К. Абай – тұтас бір әлем	64
Жұмаділов Қ. Біз Абайды танып болдық па?	68
Ысқақбай М. Абай шеберлігі хақында	75
Жарықбаев Қ. Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ағартушысы	100
Салғарин Қ. Абай танымнан – тағылым	111
Ғаббасов С. Абайдың педагогикалық көзқарасы	121
Сыздықов К. Абайдың әсемдік танымы	135
Көбесов А. Әл-Фараби мен Абай	142
Нұрғали Р., Рсаев Т. Абай пайдаланған басқа тілдер сөздігі	179
Сейдімбеков А. Абай және Ренессанс	218
Досжан Д. Ақылдың қыры.....	229
Өмірәлиев Қ. Абайдың нақыл сөздерін оқу-тәрбие ісінде пайдалану туралы	246
Әсемқұлов Т. Абайдың ұлы жұмбағы	268
Атабаев Қ. «Қазақ» газеті – екінші Абай мектебі.....	280
Созақбаев С. Абай заң жүйесіне енгізген өзгерістер	286
Түсініктер	296

Оқу басылымы

АБАЙТАНУ
ТАҢДАМАЛЫ ЕҢБЕКТЕР
VI том
Ойлар мен толғаныстар

Құрастырып, түсініктерін жазғандар:
П. Бисенбаев, Е. Кәрібозов, Л. Мұсалы, Н. Нүрәділ

Редакторы *К. Мухадиева*
Компьютерде беттеген *Ү. Әбдіқайымова*
Мұқабасын безендірген *Қ. Өмірбекова*

ИБ№9135

Басуға 26.01.16 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №1511.
Таралымы 50 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, Әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды.